

УДК 141.32:159.923.2-058.17

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.50.16>

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР МАРГІНАЛЬНОСТІ

Людмила Усанова

*Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
кафедра філософії
вул. Остроградського, 2, 36000, м. Полтава, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2346-9122>*

Ігор Усанов

*Полтавський державний аграрний університет,
кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін
вул. Сквороди, 1/3, 36000, м. Полтава, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5665-9459>*

Досліджуються проблеми самоідентичності в контексті сучасного соціокультурного простору як мережевої системи соціальної динаміки. Формування суспільства – мережі, для якого характерні плинність, варіативність, відмова від ієрархічності і чіткого визначення меж, обумовлює процеси «глобальної перехідності», що актуалізують питання ідентичності та маргінальності як виміру становлення особистості.

Розглядається соціальна мобільність як чинник процесів ідентифікації та її суперечливий вплив на практики самовизначення і самореалізації, які більше не визначаються ustalеними соціальними універсаліями, а відображають мандрування людини-кочівника, яка не визнає тиску метанаративів, культурних кодів, соціальних статусів. Ідентичність «тотожності» і цілісності трансформуються / накладається в ідентичність «відмінності» і фрагментарності, де демонстрація Інакшості стає практикою виходу «за межі».

Переформатування системи соціальних зв'язків, конструювання полікультурного простору обумовлюють ситуацію помежів'я (порубіжжя), чужинця, маргінальності. Маргінальність розглядається як результат взаємовпливу сукупності соціокультурних чинників та екзистенційних переживань і практик людини.

Обґрунтовується теза про обумовленість багатоаспектності феномену маргінальності екзистенційною природою людини, яка, з одного боку, передбачає подолання меж і нормативності для свободи самовизначення, але, з іншого, – вихід за межі, розривання зв'язків і укорінненості провокує екзистенційну спустошеність і покинутість / сирітство. Разом з тим, екзистенційне переживання неповноти буття і «ненормальності норм» спонукає на пошук інших практик і форм самоідентичності, часто маргінальних в пануючій соціальній системі.

Ключові слова: соціальна мобільність, ідентичність відмінності, людина-кочівник, екзистенцій на спустошеність, маргінальність.

Вступ та постановка проблеми. Сучасна соціально-культурна динаміка, яка спричиняє «розмивання меж» звичної картини світу, ustalених визначень і бінарних характеристик, проявляє кризові процеси в багатьох сферах нашого життя, разом з тим, актуалізує цілий ряд важливих питань, зокрема, ціннісних пріоритетів, світоглядних орієнтирів та можливостей самовизначення. Трансформація соціальної системи, відпрацьованих в ній

алгоритмів дій, форм взаємодії та комунікації не просто впливає на життя людини, форми її соціалізації, а задає абсолютно інші моделі поведінки та способи діяльності і передбачає інші горизонти мислення.

Нелінійність і багатовимірність сучасних соціокультурних процесів, їх суперечливе поєднання (розширення можливостей самореалізації / втрата укоріненості, активізація соціалізації засобами соцмереж / втрата індивідуальності, відмова від узагальнення і типологізації / асоціальність і маргіналізація, тощо), потребують «переміщення перспективи» думки (Ф. Ніцше) і вироблення відповідного аналітичного інструментарію та теоретичних підходів для їх осмислення.

Покажемо в даному контексті можна розглянути феномен маргінальності, який все ще переважно характеризується в бінарній логіці позитивно / негативно і трактується як «випадіння за межі» соціальних норм і результат кризових ситуацій, спричинених соціальною мобільністю. Соціальна мобільність, як добровільна, так і вимушена, впливає на динаміку соціальних процесів, механізми формування і зміни соціального статусу, обумовлюючи складнощі процесів ідентифікації та маргіналізації. Але аналіз соціально-економічних процесів глобалізації та культурно-комунікативних змін мережевого суспільства виявляють інші виміри маргінальності як форми ідентичності в соціальному вимірі та індивідуальному (екзистенційному). Вихід за межі наявного як досвід екзистенції й усвідомлення «ненормальності норм» соціальних моделей ідентичності спонукають людину до «віднайдення ідентичності у встановленні схожості-розбіжності Я в контексті дискурсу між маргінальним і алогічним, що знаходить у собі людина при аналізі своїх «меж» (Ж. Дельоз, Ж. Бодріяр, М. Фуко) [1, с. 13].

Аналіз останніх досліджень. Комплексний характер досліджуваної проблеми передбачає аналіз наукових публікацій по ряду напрямків, зокрема, взаємообумовленість соціальної мобільності та кризових процесів соціального та індивідуального життя, дослідження проблем ідентичності та маргінальності як виміру становлення особистості. Теоретичну основу дослідження питання соціальної мобільності заклав П. Сорокін, який визначав її як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної позиції на іншу. Сучасна наукова література розглядає мобільність як ключове поняття, яке найбільш точно відображає особливості сучасних соціальних та антропологічних змін і нерозривно пов'язане з дослідженнями проблем освіти, гендерної нерівності, культури, соціально-психологічних характеристик особистості (Ю. Завадський, Н. Коваліско, О. Сенюра, Л. Пілецька, та ін.).

Теоретичною основою аналізу кризи ідентичності стали роботи Ж. Дельоза про «номадичного суб'єкта», З. Баумана про людину-кочівника, Е. Тоффлера про «конфігуративне Я». Також роботи О. Дзьобань, С. Жданенко про «множинну ідентичність», В. Козачинської про ідентичність Чужого, та ін.

Систематичне дослідження маргінальності та маргінальної людини розпочали американські дослідники Р. Парк, Е. Стоунквіст, які сформулювали культурологічну модель маргінальності. Сучасні соціокультурні трансформації й маргінальні процеси як чинники форм самореалізації і становлення особистості аналізуються в роботах О. Березінської, С. Камінської, О. Литвинчук, А. Маслова, В. Муляра, М. Шульги та ін.

Мета. Проаналізувати взаємообумовленість динаміки соціальної мобільності та змісту процесів ідентифікації, розглянути екзистенційний вимір маргінальності в контексті сучасних соціокультурних трансформацій і кризових процесів.

Вклад основних положень. На наш погляд, розуміння загальних тенденцій сучасних технологічних трансформацій включає і аналіз їх суперечливого впливу на процеси соціалізації і самовизначення людини. Підґрунтям глибоких змін, що охоплюють усі сфери соціального життя, є зміна централізованих ієрархічних структур з чітким розмежуванням центр / периферія на гнучкі мережеві типи організації, пристосовані до швидкої зміни та інноваційного оновлення. Специфічні форми мережевої соціальної взаємодії актуалізують, серед інших, питання культурного різноманіття і культурної ідентичності (національної, релігійної, соціально-статусної тощо), моделей самореалізації та форм самоідентичності.

Зокрема, на думку З. Баумана, сьогодні відбувається становлення нових «інтеркультурних індивідів», які вже не відчують себе носіями лише однієї певної культури, вони існують у новій «плинній реальності», яка характеризується переглядом системи цінностей, яка нещодавно була майже непорушною. Людина все менше орієнтується на довготривалі цілі і завдання, відповідно, на зміну «довгострокової ідентичності» приходять «короткострокова», що, на нашу думку, більше говорить про «розгубленість» і пошук, а не про кризу ідентичності. Буття людини більше не описується універсаліями метанаративу і не вписується в задану ним цілісність, наративність існування задає серійність ідентичностей.

За визначенням Е. Тоффлера, виникає таке собі конфігуративне чи модульне «Я», ситуативно задане і ні від чого незалежне. «Замість того, щоб отримувати сукупність зрозумілих ідентичностей, серед яких можна вибирати, нам пропонують скласти одну з різних фрагментів, тобто створити таке собі конфігуративне чи модульне «Я». Це набагато важче і пояснює, чому багато мільйонів людей так розпачливо шукають свою ідентичність» [2, с. 344].

Зміни, зсуви, переходи, переміщення стають формами функціонування культури, а номадичні практики її інструментом і складником мобільності (Дж. Уррі). Людина-кочівник як символ руху і трансформації протиставляється осілості світу, який сприймає кочівників як маргіналів, як сторонніх («the strangers» – Г. Зіммель), якщо не фізично, то відсторонених духовно (З. Бауман). За визначенням Ж. Дельоза, кочівник – це людина без «звичок, без територій» [3]. Номад не визнає влади метанаративів, культурних кодів, соціальних статусів, для нього немає традиції (укоріненості) й історії, тому що в кожному новому місці він творить їх сам, стираючи попереднє минуле.

У своїй відомій статті «Від паломника до туриста» З. Бауман розглядає процес самоідентифікації через «подорож», «мандрування» і вирізняє чотири типи мандрівників (відповідно життєвим стратегіям постмодернізму): Гуляка, Бродяга, Турист, Гравець. Вони протиставляються цілісній ідентичності, притаманній культурі модерну, символом якої, за З. Бауманом, стала фігура Паломника. Фрагментований світ постмодернізму (з його острахом визначеності, фіксованості) робить подорож самоціллю, головним життєвим заняттям більшості [4]. Символічність «подорожі» позначає і спрощення територіальних переміщень, і динамічність життя, і мінливість визначеності, що відображає характер соціальної мобільності і трансформації індивідуальності. Соціальна мобільність як чинник процесів ідентифікації стає предметом емпіричних досліджень і теоретичного аналізу, особливо актуальних для українського суспільства, де цей процес набув високої інтенсивності, серед іншого, через події російсько-української війни.

Значимо, що соціальна мобільність на рівні міждисциплінарного аналізу, визнається як своєрідна форма адаптації індивіда до нових соціально економічних умов, які задають іншу соціальну реальність і передбачають / спонукають до пошуку іншого набору характеристик та форм ідентифікації. Відповідно, соціальна мобільність не тільки відкриває нові можливості, але й породжує кризу актуальної самореалізації. «Особистість переживає

внутрішній конфлікт, який визначається протиріччям між її спрямованістю, з одного боку, до життєвих досягнень, а з іншого, – у прагненні задовольнити, у першу чергу, потреби безпеки, наявність діяльності, результати якої передбачувані, прагматичні» [5, с. 49].

Особливість ситуації в Україні визначається динамічністю / мобільністю усєї системи, де переміщуються між позиціями не лише індивіди, але й самі позиції зазнають деконструкції і переформатування, вироблення нових конфігурацій і форм ідентичності. Ідентичність перестає бути усталеною характеристикою, на зміну ідентичності як цілісності і сталості приходить ідентичність фрагментована і ситуативна. Багатоваріантність сучасного культурного середовища породжує різноманітні форми для фактично будь-якої самоідентифікації – від вершин творчості власного буття до повної деградації людини. Виділимо кілька аспектів в розгортанні цієї «динамічної ідентичності». З одного боку, це розмивання меж і формування своєрідної «культури порубіжжя» і дискурсу «відмінності» (а не «тотожності»), з іншого, – маргіналізації соціальних обставин та індивіда, а також формування маргінальності як форми самоідентичності.

Соціальна динаміка та спричинене нею розмивання меж усталених форм і моделей ідентифікації (центр / периферія, глобальне / локальне, соціальне / приватне, тощо) задають особливий соціально – культурний простір помежів'я, де актуалізується відношення «Свій – Чужий». За твердженням Б. Вальденфельса, «все чуже, що є чимось іншим, «починається у своєму домі як чужість мене самого або як чужість нас самих», у формі інтра-суб'єктивної чужості. Отже, Я не мислиться інакше, ніж у співвідношенні з Іншим, зустріч яких є пробудженням в обох певної вихідної єдності, власне ж чужість, охоплювана тільки як відмінність, «вираз зв'язку» [1, с. 14].

Наратив «Чужого» як «Іншого» / «Іншого себе» чи як «Ворога» задає світоглядний горизонт, життєву стратегію і практики ідентифікації. Зовнішні фактори «інший», «відмінний», «чужий», зіткнення різних і навіть протилежних сенсів та інтерпретацій, співвідношення суперечливих тенденцій, що проявляють, з одного боку, «кристалізацію опозицій», з іншого, – «взаємна адаптація практик взаємодії» задають мережево комунікацій і варіативність форм ідентичності. «Множинність досвіду комунікації з «іншим (чужим) собою»,... постає збиранням людиною в єдине внутрішнього досвіду [1, с. 14].

Можливості комунікативних технологій дозволяють реалізувати модель Я – інший як варіант мережевої ідентичності, доступної і публічної, але дозволяє сконструювати власний образ з довільного набору характеристик. Така віртуальна ідентичність не обтяжена наявним комплексом символів і моделей і відображає готовність особистості переживати себе в новій / іншій якості, спробувати інші можливості і пережити інший досвід [6, с. 42]. Але анонімність такого досвіду говорить про нього як про чужий, що не відповідає власному імені.

Від поняття Чужинця походить класичне визначення маргінала (від лат. *marginis* – край), яке ввів у соціологічну теорію на початку ХХ ст. німецький соціолог Г. Зіммель. Він трактує «чужинця» як людину, в якій поєднано близькість і віддаленість щодо групи. «Маргінал», «маргінальна людина», людина, що перебуває на межі різних соціальних груп, систем, культур і відчуває вплив їхніх протилежних одна одній норм, цінностей тощо.

Концептуалізацію проблеми маргінальності, аналіз маргінальної людини, її характеристик та причин, розпочав американський соціолог Р. Парк у роботі «Людська міграція та маргінальна людина» (1928 р.), розглядаючи маргінальність у контексті міжкультурної комунікації у середовищі іммігрантів, які перебувають на межі двох різних, конфліктних культур. В контексті дослідження культурної мобільності він формулює поняття маргінальної людини, яка характеризується почуттям внутрішнього «роздвоєння» та конфлікту,

оскільки вона перебуває «на межі двох культур». Р. Парк підсумовує, що «... у випадку маргінальної людини період кризи відносно безперервний. У результаті він має тенденцію перетворюватися в тип особистості» [7]. Культурологічний підхід Р. Парка до проблеми маргінальності став методологічним інструментом подальшого аналізу соціокультурних процесів маргіналізації.

У західноєвропейській моделі маргінал розглядається не як людина «межі», «зламу», «конфлікту культур», а як людина, яка в силу певних об'єктивних, а нерідко суб'єктивних причин опинилася «на узбіччі» суспільства, «на краю», навіть «поза межами» певного соціального стандарту. Маргінальність розуміють як негативний варіант результатів структурної деформації та трансформації суспільства, зокрема, процесів трудової міграції. Узагальнюючи підходи та інтерпретації поняття «маргінальний індивід» О. Литвинчук визначає його як «філософське поняття, яке фіксує суспільний статус індивіда, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил, відображає особливості кожного з них, не належачи цілковито до жодного» [8, с. 68].

Співіснування і перетин різних культур і систем цінностей, в які включена людина, обумовлює невизначеність її статусу і ролі. Відповідно, маргінальний стан визначається незакінченою соціалізацією, відсутністю соціальної приналежності та подвійністю чи множинністю ідентифікацій. «Перехрестя культур», відкритість кордонів відкривають не тільки нові горизонти, але й породжують відчуття «порожнечі» і «хаосу». За визначенням Ж. Дельоза і Ф. Гватарі, «світ втратив власний стержень, перетворився на хаос, в якому на зміну ідеології «впорядкованості речей» приходять ідеології «безладу і розладу» [3].

Вимальовуються нові критерії маргінальності, які визначають її не тільки як соціокультурне явище чи феномен глобальних соціокультурних трансформацій, а як екзистенційну кризу в світі хаосу і сутнісної порожнечі. Маргінальність – результат взаємодії різних соціальних умов та екзистенційних потреб людини. З одного боку, екзистенційність передбачає подолання меж, не обтяженість нормативністю, свободу самовизначення, але з іншого, – вихід за межі, розривання зв'язків і укорінненості спричиняють духовне сирітство і екзистенційну спустошеність. Важливий аспект – міра усвідомлення людиною свого статусу маргінальності. Екзистенційну кризу, порогову ситуацію спричиняє вимушеність маргінальної позиції, добровільний вибір і демонстративне ігнорування норм і їх тиску підштовхують до пошуку нових можливостей самореалізації. Не випадково дослідники відзначають активність пошуку як одну із конструктивних характеристик маргінального індивіда. Високий ступінь добровільності вибору визначає менший ступінь непристосованості.

Врешті, екзистенційний проект виведений Ж.-П. Сартром у протистоянні небуттю через свободу осмисленого стояння у ніщо доводить до апофеозу у М. Епштейна через подвоєння самого небуття. Позиція стояння у ніщо забезпечується прийняттям небуття абсолютного, яке обертає *відносно небуття* на нього самого. Місце наявної людської недостатності, неабсолютності, радикальної недовершеності існує як дар відносин. Прийняття цього дару – це укоріненість у не-бутті поза світом, *абсолютному небутті*, що є можливістю свободи від усього, що є і чого немає у світі. Це абсолютне небуття іншої природи, тому що воно відносно абсолюту, як будь-яке небуття чиясь, чомусь або комусь належне. Небуття «просто», самого по собі немає, воно з необхідністю відносно і просякнуте присутністю того, кому належне, воно несе у собі енергійно відсутнього власника. Маргінальна позиція в абсолютному відношенні стає крайньою позицією світу – межею двох типів небуття, що утворює людину на межі світу, котрий даний їй надприродним чином, яким є особистість.

За висновками Р. Салецл, «людина впорасться з тупиками цього суспільства, оскільки вона – розщеплений суб'єкт. Нестача, що його позначає, – не завада, а власне умова творчого характеру людини». Зумовлена символічним порядком нестача робить людину людиною» [1, с. 15].

Висновки. Сучасні соціокультурні трансформації (від технологічної революції до антропологічної невизначеності) обумовлюють специфіку соціальної реальності, яку характеризують як перехідну, кризову, «помежеву». Соціальна динаміка і обумовлена нею соціальна мобільність актуалізують переосмислення усталених трактувань самоідентичності, екзистенційного спустошення, маргіальності, яка є певним станом порубіжжя, зламу. Подолання обмеженості, недостатності, неповноти спонукає людину до пошуку іншої себе, моделей ідентифікації, тощо. В сучасній «плинній реальності» маргіальність стає ознакою часу і постає в своєму новому суб'єктивованому вимірі, актуалізуючи проблему самоідентичності. Якщо раніше людина розглядалась маргіналом відносно спільноти чи суспільства, то тепер вона стає маргіналом відносно самої себе, своєї сутності, вивіряючи ціннісні орієнтири та «укоріненість», занурюючись у хаос світоглядних пошуків у світі криз, соціальних переформатувань та смислових деконструкцій.

Список використаної літератури

1. Козачинська В. Чужий як ідентичність трансгресивної суб'єктивності. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. Вип.17. С. 12–16.
2. Тоффлер Е. Третя хвиля / з англ. пер А.Євса. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
3. Deleuze G. *Anti-Oedipus*. University of Minnesota. Press Minneapolis, 1977. URL: <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf>
4. Bauman Z. *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. Questions of Cultural Identity*. London, 2000. P. 18–35.
5. Завадський Ю. Соціально-психологічна специфіка соціальної мобільності особистості в період криз. *Психологія особистості*. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Т. 11. № 1. С. 46–53.
6. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Множинна ідентичність особистості у мережевих умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і права*. 2020. № 3 (34). С. 34–45.
7. Park R.E. *Cultural conflict and the Marginal Man*. R.E. Park. Race and culture. Glencoe : Free press, 1950. 390 p.
8. Литвинчук О.В. Ідентичність як проблема маргіального індивіда: соціально-філософський аналіз : монографія. Житомир : ЖДТУ, 2018. 196 с.

EXISTENTIAL DIMENSION OF MARGINALITY

Lyudmyla Usanova

*Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University,
Department of Philosophy
Ostrogradskyi str., 2, 36000, Poltava, Ukraine*

Igor Usanov

*Poltava State Agrarian University,
Department of Humanities and Social Sciences
Skovoroda str., 1/3, 36000, Poltava, Ukraine*

The article investigates the problems of self-identity in the context of modern socio-cultural space as a network system of social dynamics. The formation of a society – a network characterized by fluidity, variability, the rejection of hierarchy, and a clear definition of boundaries, causes the processes of “global transience”, which actualize the issues of identity and marginality as a dimension of personality formation.

Social mobility is considered as a factor in the identification processes and as its contradictory impact on the practices of self-determination and self-realization, which are no longer determined by established social universals, but reflect the wanderings of a nomadic person who does not recognize the pressure of metanarratives, cultural codes, and social statuses. The identity of “sameness” and integrity is transformed/overlaid into the identity of “difference” and fragmentation, where the demonstration of Otherness becomes a practice of going “beyond”.

The reformatting of the system of social relations and the construction of multicultural space lead to the situation of the borderland, the stranger, and marginality. Marginalization is considered as a result of the mutual influence of a set of socio-cultural factors and human existential experiences and practices.

The author substantiates the thesis that the multidimensional nature of the phenomenon of marginality is conditioned by the existential nature of the human being, which, on the one hand, involves overcoming boundaries and normativity for freedom of self-determination, but, on the other hand – going beyond the boundaries, breaking ties and rootedness provoke existential desolation and abandonment/orphanhood. At the same time, the existential experience of the incompleteness of being and “abnormality of norms” prompts the search for other practices and forms of self-identity that are often marginalized in the dominant social system.

Key words: social mobility, identity of difference, nomadic person, existence on desolation, marginality.